

ГТАХР 16.01.09

DOI

А.Қ. ҚОЖАХМЕТ

*Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы
(e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru)*

Қ.КЕМЕҢГЕРҰЛЫ РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН «ҚАЗАҚША – ОРЫСША ТІЛМАШТАҒЫ» ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада Алаш қайраткері Қ.Кемеңгерұлының бас редакторлығымен 1925 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақша-орысша тілмаш» еңбегіндегі қос сөздердің жасалу жолдары мен құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері кешенді түрде зерттеледі. Қазақ тіл білімінің тарихында ХХ ғасыр басындағы лексикографиялық еңбектердің ұлттық тілді жүйелеудегі рөлі орасан зор екені белгілі. Осы орайда ұлттық сөздіктердегі бай тілдік қорды, оның ішінде сөзжасамдық және терминологиялық бірліктерді қазіргі ғылыми парадигма аясында қайта зерделеу зерттеу жұмысының басты өзектілігін айқындайды.

Зерттеу барысында сөздіктегі қос сөздердің қайталама, қосарлама және фонетикалық тәсілдер (дыбыс үндестігі, дыбыс алмасуы, сыңарларға дыбыс қосылуы) арқылы жасалу табиғаты терең талданады. Сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық-семантикалық талдау әдістеріне сүйене отырып, тілмашта кездесетін қос сөздердің қазіргі қазақ әдеби тіліндегі сөзжасамдық нормалармен сабақтастығы айқындалады. Мақалада жалпы заңдылықтарға бағына бермейтін, тілдің тарихи даму үдерісінде қалыптасқан ерекше қос сөздер де лексика-семантикалық тұрғыдан сараланады.

Сонымен қатар автор тілмаштағы қос сөздердің жай ғана лексикалық бірлік емес, белгілі бір ұғымды дәл беретін терминологиялық әлеуетін ашып көрсетеді. ХХ ғасыр басындағы қоғамдық-саяси, мәдени-ағартушылық және шаруашылық салаларындағы жаңа ұғымдарды білдіруде қос сөздердің ерекше қызмет атқарғаны нақты тілдік фактілермен негізделеді. Осы арқылы мақала авторы олардың заманауи қазақ терминқорын қалыптастырудағы тарихи орнына ғылыми баға береді. Зерттеу нәтижелері тілмаштағы тілдік деректердің қазақ тіл біліміндегі лексикографиялық мұраны зерделеудегі ғылыми-теориялық және практикалық маңызын толық дәлелдейді.

Түйін сөздер: қос сөз, сөзжасам, лексикография, терминология, қазақ тілі, қазақ тіл білімі.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінің қалыптасу тарихы XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының есімдерімен тығыз байланысты. Себебі ұлттың сақталуы мен дамуы тілдің дербестігіне, оның ғылыми негізде жүйеленуіне тікелей тәуелді екенін олар терең түсінді. Осы орайда қазақ тілінің ғылыми тұрғыда жүйеленуінде, әсіресе лексикография саласының дамуында Алаш қайраткері, көрнекті ғалым Қ.Кемеңгерұлының ерен еңбегі бар. Қ.Кемеңгерұлының еңбектері қазақ тілін жүйелеу, оның орфографиясы мен грамматикасын қалыптастыру, сөздік жасау және тіл тазалығын сақтау сияқты іргелі мәселелерді қамтыған. XX ғасырдың 20 жылдары қазақ қоғамы үшін күрделі әрі жаңашыл кезең болды. Кеңестік жүйенің орнығуы, жаңа әкімшілік-басқару аппараттарының құрылуы, ғылым мен білімнің дамуы қазақ тілінің қоғамдық қызметін кеңейтуді талап етті. Ісқағаздарды қазақшалау, баспасөз бен оқулықтар шығару барысында аударма мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Осы тұста орыс тіліндегі жаңа ұғымдарды қазақшаға дәл, ұғынықты әрі тілдің табиғатына сай аудару қажеттілігі туындады. Қ.Кемеңгерұлы басқарған авторлар ұжымы бұл тарихи міндетті терең сезініп, тілдің төл заңдылықтарын бұзбай, жаңа сөздер жасауға ұмтылды.

Ғалымның бүгінге дейінгі белгілі еңбектерінің ішінде 1925 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақша – орысша тілмаштың» [1] орны ерекше. Мәскеудегі Шығыс еңбекшілері коммунистік университеті студенттерінің қатысуымен, Қ.Кемеңгерұлының бас редакторлығымен дайындалған бұл еңбек – сол кезеңдегі қазақ тіл біліміндегі шоқтығы биік туындылардың бірі. Аталмыш сөздіктің құндылығы – оның тек аудармалық қызмет атқаруында ғана емес, сонымен бірге ұлттық тілдік нормаларды тұрақтандырудағы рөлінде. Алаш оқығандары жат тілдің сөздерін орынсыз қабылдай бермей, ең алдымен, қазақ тілінің өз ішіндегі қорды іске қосуды жөн көрді. Тілмаш авторлары алғысөзде бұл еңбектерін типі жағынан тар ауқымды терминологиялық немесе оқулық сөздік емес, жалпыға бірдей арналған екі тілді аударма сөздік ретінде ұсынады.

Сөздіктің лексикалық қамту аясы өте кең. Тілмаш құрамында күнделікті тұрмыстық және шаруашылық сөздер, табиғат құбылыстары, әкімшілік, оқу-ағарту терминдері, қоғамдық-саяси атаулар, сондай-ақ халықтық фразеологизмдер мен тұрақты тіркестер молынан қамтылған. Бұл сөздер қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан бай дүниетанымын танытып қана қоймай, жаңа заман талабына сай туындаған ұғымдарды да сәтті бере алған. Сөздіктің тағы бір ерекшелігі – ондағы сөзжасамдық үлгілердің байлығы. Тіл білімінде қос сөздер – лексикалық қорды байытудың ең өнімді тәсілдерінің бірі. Олар заттың немесе құбылыстың сапасын, көлемін, жиынтық ұғымын білдіруде ерекше стилистикалық және номинативтік қызмет атқарады. Қ.Кемеңгерұлы

сөздігіндегі қос сөздер жалаң қайталаулар емес, күрделі лексика-семантикалық процестердің нәтижесі. Олардың қатарында синонимдік, антонимдік қосарланулармен қатар дыбыстық өзгерістерге ұшыраған, мағынасы тұтасып, жаңа ұғым тудырған ерекше үлгілер жетерлік. Әсіресе, тілмаштағы қос сөздер мен жаңадан қалыптаса бастаған терминдер ұлттық тіліміздің ішкі потенциалын айқын көрсетеді.

Бүгінгі таңда ғылым мен техниканың, ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуына байланысты ұлттық терминология мәселесі қайтадан күн тәртібіне шығып отыр. Сондықтан XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерінің сөзжасам тәжірибесін, соның ішінде Қ.Кемеңгерұлы тілмашындағы қос сөздер арқылы жасалған терминдерді зерттеудің маңызы зор. Осы орайда, сөздіктегі қос сөздердің жасалу жолдары мен мағыналық құрылымын, сондай-ақ олардың терминологиялық әлеуетін қазіргі тілдік нормалармен салыстыра отырып арнайы зерттеу қазіргі қазақ тіл білімі үшін аса өзекті мәселелердің қатарына жатады. Бұл зерттеу қазақ терминографиясының тарихи негіздерін тануға, сөздікқордағы ұлттық сипатты сақтауға және тілдің сөзжа-сам жүйесін одан әрі жетілдіруге өзіндік үлесін қосары сөзсіз.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Осы мақаланың ғылыми-зерттеу базасын 1926 жылы Мәскеу қаласында Қ.Кемеңгерұлының бас редакторлығымен жарық көрген «Қазақша-орысша тілмаш» еңбегі құрайды. Аталмыш лексикографиялық еңбектің зерттеу нысаны ретінде таңдалуы кездейсоқ емес. Ол – XX ғасыр басындағы қазақ сөзжасамы мен терминографиясының шынайы бейнесін танытатын, тілдік фактілерге бай бірегей тарихи-лингвистикалық дереккөз. Жұмыс барысында сөздік құрамындағы қос сөздер мен қос сөзді терминдер жаппай теріп алу (тұтастай іріктеу) тәсілі арқылы жинақталып, олардың табиғатын кешенді түрде талдау үшін бірқатар ғылыми әдіс-тәсілдер кешені қолданылды.

Зерттеудің негізгі мақсатына қол жеткізу үшін ең алдымен сипаттамалы-талдамалы әдіс басшылыққа алынды. Бұл әдіс арқылы тілмаштағы қос сөздердің жасалу жолдары (қайталама, қосарлама және фонетикалық тәсілдер), олардың лексика-семантикалық мағынасы, сыңарларының өзара байланысы мен құрылымдық ерекшеліктері жан-жақты сипатталды. Ал тілдік бірліктердің жүз жылға жуық уақыт ішіндегі фонетикалық және морфологиялық өзгерістерін, эволюциялық дамуын бақылау мақсатында салыстырмалы-тарихи (диахрондық) әдіс пайдаланылды.

Зерттеу нысанына алынған тілдік бірліктерді ғылыми негізде топтастыру барысында жіктеу (классификациялау) әдісіне жүгіндік. Қос сөздерді жүйелеуде ұлттық тіл білімінің негізін қалаушылар А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов және кейінгі ірі зерттеушілер еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар негізге

алынып, тілмаштағы деректер мағыналық және құрылымдық топтарға бөлінді. Сонымен қатар сөздіктегі лексикалық қордың әлеуетін саралау үшін терминологиялық-концептуалды талдау жүргізілді. Ол арқылы жалпыхалықтық сөздердің терминге айналу үдерісі қарастырылып, олардың бүгінгі ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы бекіткен ресми атаулармен сәйкестігі анықталып, Алаш кезеңіндегі аударма тәжірибесіне ғылыми баға берілді.

Талқылау

Қ.Кемеңгерұлы редакциясын басқарған «Қазақша – орысша тілмашта» сөздер түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, тіркес түрінде келеді. Солардың ішінде кеңінен қолданылғаны – қос сөздер. Қос сөздер – екі сыңардан тұратын, сыңарлары бір сөздің қайталануынан немесе бір тектес синоним я антоним сөздерден жасалып, бір ырғақпен тұтас айтылатын сөздер [2, 118]. Ғалым А.Байтұрсынұлы сөздерді тұлғасына қарай беске бөледі: 1) Түбір сөз; 2) Туынды сөз; 3) Қос сөз; 4) Қосалқы сөз; 5) Қосымшалар [3, 76]. Ал Қ.Жұбанов «сөз тұлғаларын алты арысқа» бөліп көрсетеді. Олар: түбір сөз, қосымшалы сөз, кіріккен сөз, қиюулы сөз, қосар сөз, қосалқылы сөз [4, 89]. Н.Оралбай, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаева сынды ғалымдардың «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында күрделендіру тәсілі дей келе, оларды былайша жіктейді: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту [2, 79]. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» жаңа сөз жасауға тілдегі түбірлердің барлық түрі қатыса алатындығы айтыла келіп, оларға негізгі түбір, туынды түбір, біріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөздерді жатқызады [5, 199]. А.Байтұрсынұлы қос сөзді қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер десе, Қ.Жұбанов сөздің қосарлануын қосақталып біткен нормалардан айыру үшін қос сөз деп атағаннан гөрі қосар сөз деп атауды дұрыс көрдік деп тұжырымдайды. Ғалым І.Кеңесбаев пікірінше, «Қос сөз бірімен-бірі жымдасып, бірінен-бірін ажыратуға болмайтын арнаулы сөз тобы. Ол өзінің алғашқы, не соңғы компонентімен қатар тұрса ғана қос сөз болады» [6, 134]. Қос сөз де, қосар сөз де, қосарлау да – қазіргі қазақ грамматикасындағы қос сөздер.

Ғалымдар қос сөздерді жасалуына қарай әртүрлі топтастырған. А.Байтұрсынұлы қос сөздердің екі түрін көрсетеді: біріншісі – жалпылағыш қос сөздер, екіншісі – жалқылағыш қос сөздер. Жалпылағыш қос сөздерге *аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, жүн-жұрқа, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, бұта-бұтанақ, жер-су, түйе-мүйе, бұзау-мұзау, қой-қозы, т.б. жатады. Жалқылағыш қос сөздерге жел-бау, төсек-ағаш, жүк-аяқ, піспек-сап, шеге-балға, қауға-шелек, асыл-бек, ес-құл, төре-тай, ер-батыр, есен-аман, өмір-қожжа, шекті-бай, т.б. тілдік бірліктерді мысал ретінде келтіреді. Ғалымдардың ішінде қос сөздердің түрлерін барынша жасалуы мен*

жұмсалыуына қарай терең зерттеген ғалымдардың бірі – Қ.Жұбанов. Ол қосар сөздерді түрліше терминдермен төмендегідей жіктейді:

1. Теңдес қосар (*аяқ-табақ, бала-шаға*);
2. Сөздес қосар (*биік-биік, жылы-жылы*);
3. Матаулы қосар (*бетпе-бет, кезбе-кез*);
4. Тіркеулі қосар (*жігіт-мігіт, шай-пай*);
5. Қосақты қосар (*қып-қызыл, сап-сары*) [4, 165].

Қазіргі ұйғыр тіліндегі қос сөздерді зерттеген Ә.Қайдардың «Парные слова в современном уйгурском языке» атты еңбегі қос сөзге байланысты жазылған алғашқы көлемді еңбек болып саналады. Кітап ұйғыр тіліндегі қос сөздердің семантикасын ашуға бағытталған. Мысалы: тұрақ – арық-тұрақ қос сөзінің екінші компоненті көне сөз [7, 244]. Ғалым қос сөздерді қосарлы қос сөздер, қайталама қос сөздер деп екі топқа бөледі. «Қазақ грамматикасында» да қос сөздер осы жүйемен екіге топтастырылған. Қос сөздердің бұл түрлері ғылымда танылған және қалыптасқан. Ғалымдар қос сөздерді талдауда көбіне осы жіктемені негізге алады. Осы мақалада қос сөздерді талдау барысында Н.Оралбай, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаева сынды ғалымдардың «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығындағы қос сөздердің жасалуына қатысты жіктемесі негізге алынды. Нақтырақ айтсақ:

1. Қос сөздердің екі сыңары да бір сөз табынан болады.
2. Қос сөздердің сыңарлары мағыналық жағынан қатысы, байланысы бар не синоним, не антоним сөздерден болады. Ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне ешбір қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөз жасай алмайды.
3. Қос сөздердің сыңарлары бір сөздің қайталануынан жасалады.
4. Қос сөздердің екі сыңары да мағыналы сөздерден жасалады.
5. Қос сөздер сыңарларының буын саны үндесіп келеді.
6. Қос сөздердің басым көпшілігінде буын үндестігі яғни сингармонизм сақталады.
7. Қос сөздердің екі сыңары да көбіне не бірыңғай жуан сөздерден, не бірыңғай жіңішке сөздерден жасалады [2, 119-121].

Қос сөздердің әртүрлі жолдармен жасалуына олардың лексикалық мағынасы мен құрылымы негіз болады.

Нәтижелер

1926 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген «Қазақша – орысша тілмашта» барлығы 88 қос сөз жинақталған.

Қос сөздердің ішінде бір сөздің қайталануынан жасалатын формасы кең қолданылады. «Қазақша – орысша тілмашта» бұндай формадағы 17 қос сөз анықталды: *алшаң-алшаң, әлсін-әлсін, алуан-алуан, ауық-ауық, бақ-бақ, быж-быж, жар-жар, шау-шау, шошаң-шошаң, даң-даң болмақ, қор-қор,*

қомша-қомша, құр-құр, маң-маң баспақ, оқтың-оқтың, еміс-еміс, әлди-әлди [1]. Қазақ тіл білімінде бұндай қос сөздерді қайталама қос сөздер тобына жатқызады. Түбір сөздің ешбір қосымшасыз қайталануы арқылы жасалған қайталама қос сөздер тілімізде көп кездеседі. Бұндай қос сөздердің мағынасы сыңарының дара қолданысындағы мағынасын бермейді. Яғни бұдан қайталама қос сөздердің сыңарларының негізгі мағынасы басқа мағынаға көшетінін аңғарамыз.

«Қазақша – орысша тілмашта» екі сыңары да мағыналы сөздерден жасалатын көптеген қос сөздер бар. Атап айтсақ: *ата-баба, аталы-балалы, ат-шанан айып, арақ-қор, алып-сатар, аяқ-табақ, жүк-аяқ, жер-ошақ, ерлі-байлы, салт-сая, қос-ауыз, ер-тоқым, тас-бақа, ат-шоңқай, адал-бақан, адам-зат, ақ-бор, ақ-борлы, ақ-жаға, ақ-жаулық, ақ-тамақ, ақ-жол, ала-аяқ, әжеп-тәуір, әліп-би, бас-бармақ, бақы-аяқ, тас-жарған, жүк-болмақ, жел-бау, шаш-таразы, дос-жар, мая-жон, өкіл-ата, үрім-бұтақ, ійт-арқа, ійт-мұрын* [1]. Бұл қос сөздердің сыңарлары екі түрлі сөз болғанымен, олар бір сөз табына жатады. Қазіргі таңда бұл сөздер тілмаштағы тұлғасында қолданылмайды. *Тас-бақа, адам-зат, адал-бақан, әжеп-тәуір, әліп-би, арақ-қор, жер-ошақ, тас-жарған, жел-бау, шаш-таразы, ійт-мұрын* сөздері қазіргі әдебиеттерде, соның ішінде 2015 жылы жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *бірге тасбақа, адамзат, адалбақан, әжептәуір, әліпби, араққор, жерошақ, тасжарған, желбау, шаштаразы, итмұрын* [8] түрінде қолданылады. Тілмаштағы *ақ-бор, ақ-борлы, ақ-жаға, ақ-жаулық, ақ-тамақ, ақ-жол, бас-бармақ, жүк-болмақ, өкіл-ата* сөздері қазіргі әдебиеттер мен тілдік қолданыста сөздердің тіркесуі арқылы жұмсалып, дефиссіз жазылып жүр.

Кейбір қос сөздер бірінші немесе екінші сыңарының басына бір дыбыстың қосылуы арқылы жасалады. Көбіне ондай қос сөздердің бір сыңарының лексикалық мағынасы көмескі келеді. Тілмашта бұндай 8 қос сөз анықталды. Нақтырақ айтсақ: *анақ-сапақ, апыл-тапыл баспақ, алау-жалау, үргін-сүргін, ығын-шығын, ым-жым, ыбыр-сыбыр, алқам-салқам* [1]. Бұл жөнінде «Қазақ грамматикасында» былайша тұжырымдайды: «Қос сөздердің сыңарларының дыбыс қосылу, дыбыс түсу, дыбыс алмасу арқылы айтылуына қарай фонетикалық тәсілдің қатысы бары сөз болып жүр. Бірақ сол өзгерістің бәрі де фонетикалық заңға қайшы немесе фонетикалық заңмен түсіндіруге көнбейді» [5, 163]. Сөздердің қосарлануы кезінде сыңарларының бірінде дыбыстық алмасу болуы мүмкін. Оның дәлелі ретінде тілмаштағы қос сөздерден мысал келтіре аламыз: *мәңкір-нәңкір, мәре-сәре болмақ, айқұш-ұйқыш, быт-шыт*. Бұл қос сөздерде бірінші дыбыстары алмасқан болса, екінші дыбыстары да алмасқан қос сөздер тілмаштан табылды. Атап айтсақ: *сатыр-сұтыр, қалт-құлт, тақ-тұқ, жалт-жұлт етпек*. Мысалдағы қос сөздер еліктеуіш сөздер болып саналады. Басқа сөз табынан жасалған қос сөздер сияқты екі түрлі еліктеуіштер

де қосарланып, қос сөз бола алады.

«Қос сөздердің жасалуында тағы бір заңдылық бар. Ол – қос сөздердің сыңарларының буын санының үндесіп келуі. Тілдегі қос сөздердің 80-90 пайызы буын саны жағынан тең буынды сөздерден, сыңарлардан тұрады» [5, 257]. Тілмаштан мысал келтірер болсақ: *оқта-текте, бұрқ-сарқ, бұлан-талан, жек-жат, әмпей-күмпей, алай-дүлей, астан-кестен, апыл-құпыл, апалаң-топалаң, абыр-жұбыр, астан-кестен* [1] және т.б. Дегенмен, қос сөздердің жасалуындағы бұл заңдылыққа бағынбайтын да қос сөздер бар. Ондай қос сөздер тілмашта да кездеседі: *құр-құрмалақ, шым-шытырық, шартпа-шұрт*. Бұндай қос сөздер қазақтың тілдік қорында көптеп кездеседі.

Қос сөздердің сын есімнің күшейтпелі шырайы арқылы жасалатын формалары да қолданылады. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов толықтай тұжырымдап көрсеткен: «Бұрын қос сөздердің күшейтпе буынын жасаушы дыбыс тек қана «п» деп танылатын болса, енді соған «з», «с» және «м» дыбыстары да қосылады. Сөйтіп, күшейтпе буынды қос сөздер жасайтын дыбыстар біреу емес, п, з, с, м болып төрт дыбысқа жетеді. Күшейтпе буындар тек қана сын есім түбірлерден жасалады делініп келсе, енді зат есім түбірден де, еліктеуіш сөздер түбірлерінен де, етістік түбірлерден де жасалатындығы айқындалады» [4; 89]. Тілмашта *жырт* еліктеуішінің күшейтпелі формасы арқылы жасалған *жым-жырт* қос сөзі берілген.

Қазіргі таңда әдеби тіл қорындағы бірге жазылып жүрген *бейбақ, баспахана* сөздері тілмашта қос сөз түрінде көрсетілген: *бей-бақ, баспа-хана, кесел-қана*. *Кесел-қана* қазіргі кезде қолданыста жоқ. Тілдегі *-хана* – иран тілінен ауысқан кірме жұрнақ. Ол иран тілінде жеке қолданылып, «үй» деген мағынаға ие [5, 303]. Қазақ тіл білімінде ол жұрнақ орнына жұмсалып, жеке сөз ретінде қолданылмайды. Бұл жұрнақ буын үндестігіне бағынбағандықтан, тілмашта да сол жуан түрінде берілген (*баспа-хана, кесел-хана*). Бүгінде *кесел-хана* сөзін окказионал қолданыс деп қарастыру да орынды. Бұл жұрнақпен қатар тілімізге енген жұрнақтардың бірі – бей (би). Қазақ тілінде префикс деген тұлға жоқ, дегенмен *беймаза, бейшара, бейбақ, бейқам, бейкүнә* сияқты *-бей* грамматикалық тұлғасы бар сөздер әдебиеттерде қолданылады. Тілмаш авторлары *бей-бақ* сөзін қос сөз түрінде пайдаланып, «несчастнй» сөзінің қазақша баламасы ретінде ұсынған. Тілмаштағы кірме жұрнақтармен жасалған осы сөздер қазіргі қазақ тілінде дара сөз ретінде пайдаланылады.

Қазақ терминдерін зерттеуші ғалымдар тілмаштағы сөздердің терминдік сипаты мен мүмкіндіктерін қарастыра келе, тілмаштағы терминқорды толықтырған көптеген терминдерді талдап көрсетті. Оларға *әдістеме – методика, әкім – администратор, власть, әкімдік – административность, зиялы – интеллигент, мінездеме – характеристика, отаршыл – колонизатор, отаршыл-*

дық – колонизаторство, сарап – экспертиза, сарапшы – эксперт [9] сынды қолданыстағы терминдерді жатқызуға болады. Тілмаштағы сөздердің терминдік әлеуеті қазіргі терминқордағы орнынан айқын көрінеді. Тілмаштағы кейбір қос сөздер сол күйінде және тілдік реформалар нәтижесінде біріккен сөзге айналып, Республикалық терминология комиссиясында термин ретінде бекітілді.

Кесте – Тілмаштағы терминдердің қазіргі көрінісі

№	Қазақша	Орысша	Бекітілген жылы	«Қазақша – орысша тілмашта» берілуі
1	Адамзат	Человечество	2018	Адам-зат
2	Алаяқтық	Мошенничество	2006	Ала-аяқ
3	Ата-баба	Предки	2005	Ата-баба
4	Әліпби	Алфавит	2003	Әліп-би
5	Қосауыз	Двустволка	2019	Қос-ауыз
6	Итмұрын	Шиповник	1971-1981	Йт-мұрын

Сонымен қатар тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет, биология, мәдениет және өнер салаларында қолданылып жүрген *шаштараз – парикмахер, тасбақа – черепаха, ертоқым – верховое седло* терминдері тілмаштағы қос сөздердің терминдік мүмкіндіктерін тағы да дәлелдей түседі.

Қорытынды

Қ.Кемеңгерұлы редакциясын басқарған «Қазақша-орысша тілмаштағы» қос сөздерді саралай келе, олардың бір сөздің қайталануы, сыңарларының біріне дыбыстың қосылуы немесе дыбыстардың алмасуы арқылы жасалатындығы айқындалды. Тілмаштағы қос сөздердің сыңарларында бірдей буын саны сақталып, олар семантикалық тұрғыдан бірін-бірі толықтырып тұрады. Бұл ретте қос сөздердің тек сөзжасамдық қана емес, стилистикалық және эмоционалды-экспрессивті қызметі де ерекше екені көрінді. Дегенмен, бұл мақалада аталған жалпы заңдылықтарға бағынбайтын, тілдік даму үдерісіндегі ерекше қос сөздер де тілмаштағы деректер негізінде талданып көрсетіліп, олардың этнолингвистикалық сипаты ашылды.

Сонымен бірге тілмаштағы көптеген сөздердің терминдік әлеуетінің жоғары екені анықталды. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік, мәдени-ағартушылық өзгерістерге сай туындаған жаңа ұғымдар осы еңбек арқылы жүйеленді. Еңбектегі сөздердің біразы бүгінде Республикалық терминологиялық комиссиясының отырысында бекітіліп, терминқордан өз орнын тапқан. Бұл өз кезегінде тілмаштың тек аударма құралы ғана

емес, сонымен қатар Алаш зиялыларының ұлттық қазақ терминологиясының іргетасын қалауға қосқан маңызды лексикографиялық мұрасы екенін дәлелдейді.

Болашақта тілмаштағы қос сөздер мен терминдерді қазіргі тілдік нормалармен салыстырмалы-тарихи тұрғыдан тереңірек зерттеу қазақ тіл біліміндегі сөзжасамдық жүйені дамытуға жаңа серпін берері сөзсіз. Бұған қоса, Қ.Кемеңгерұлы мұрасын цифрлық гуманитаристика бағытында зерделеп, тілмаштағы бай лексикалық қорды қазіргі Ұлттық тіл корпусына енгізу отандық ғылымдағы келешегі зор міндеттердің бірі ретінде саналады.

Әдебиеттер

1. Кемеңгерұлы, Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 3-том. Кіміе (химия). Қазақша-орысша тілмаш. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
2. Оралбай, Н., Құрманәлиев К., Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Инжу-Маржан, 2014. – 290 б.
3. Байтұрсынұлы, А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
4. Малбақов, М. Құдайберген Жұбанов. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 б.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
6. Қайрат, А.А., Бүркітбаева Ш.Д. Көне ұйғыр және қазіргі қазақ тілдеріндегі қос сөздер // Тілтаным. – 2024. – №2. – Б. 133-139.
7. Құрманбайұлы, Ш., Әділов М.Е. Абай шығармаларындағы қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. «Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану» сериясы. – 2023. – № 3 (144). – Б. 242-256.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы: Арыс, 2011.
9. Қошке Кемеңгерұлы және ұлттық терминжасам. [Электронды ресурс]. – URL: <https://termincom.kz/terminology/?id=3> (қаралған күні: 16.07.2026).
10. Терминдер базасы. URL: <https://termincom.kz/>. Қаралған күні: 29.07.2026.

А.К. КОЖАХМЕТ

*Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына»
имени Ш. Шаяхметова*

**ОБРАЗОВАНИЕ ПАРНЫХ СЛОВ В «КАЗАХСКО-РУССКОМ
СЛОВАРЕ» ПОД РЕДАКЦИЕЙ К. КЕМЕНГЕРУЛЫ**

Аннотация. В статье комплексно исследуются способы образования и структурно-семантические особенности парных слов, представленных в труде «Казахско-русский словарь», изданном в Москве в 1925 году под общей редакцией деятеля движения «Алаш» К.Кеменгерулы. Известно, что в истории казахского языкознания лексикографические труды начала XX века сыграли огромную роль в систематизации национального языка. В связи с этим актуальность исследования определяется необходимостью переосмысления богатого языкового материала национальных словарей, включая словообразовательные и терминологические единицы, в рамках современной научной парадигмы.

В ходе исследования подробно анализируется образование представленных в словаре парных слов посредством повтора, сочетания парных компонентов и фонетических способов, таких как гармония звуков, чередование звуков и добавление звука к одному из компонентов. На основе описательного, сравнительно-исторического и структурно-семантического методов анализа устанавливается преобладающая связь парных слов, зафиксированных в словаре, со словообразовательными нормами современного казахского литературного языка. С лексико-семантической точки зрения также рассматриваются особые парные слова, сформировавшиеся в процессе исторического развития языка и не всегда подчиняющиеся общим закономерностям.

Кроме того, автор раскрывает терминологический потенциал парных слов, представленных в словаре, показывая, что они являются не просто лексическими единицами, но и средствами точного выражения определённых понятий. На конкретных языковых фактах обосновывается особая роль парных слов в обозначении новых понятий общественно-политической, культурно-просветительской и хозяйственной сфер начала XX века. Тем самым даётся научная оценка их исторического места в формировании современного казахского терминологического фонда. Результаты исследования подтверждают научно-теоретическую и практическую значимость языкового материала словаря для изучения лексикографического наследия казахского языкознания.

Ключевые слова: парные слова, словообразование, лексикография, терминология, казахский язык, казахское языкознание.

A.Q. KOZHAKHMET

Sh. Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Til-Qazyna»

FORMATION OF REDUPLICATIVE COMPOUNDS IN THE KAZAKH–RUSSIAN DICTIONARY EDITED BY Q. KEMENGERULY

Abstract. This article provides a comprehensive examination of the formation patterns and structural-semantic features of reduplicative compounds found in the Kazakh–Russian Dictionary, published in Moscow in 1925 under the general editorship of Q. Kemengeruly, a prominent representative of the Alash movement. It is widely acknowledged that lexicographical works produced in the early twentieth century played an essential role in the systematization of the Kazakh national language. In this regard, the relevance of the study lies in the need to re-examine the rich linguistic material contained in national dictionaries, including word-formation and terminological units, within the framework of the contemporary scholarly paradigm.

The study offers an in-depth analysis of the formation of reduplicative compounds in the dictionary through repetition, the pairing of components, and phonetic processes, including sound harmony, sound alternation, and the addition of sounds to individual components. Drawing on descriptive, comparative-historical, and structural-semantic methods, the study identifies the continuity between the reduplicative compounds recorded in the dictionary and the word-formation norms of contemporary standard Kazakh. It also provides a lexical-semantic analysis of distinctive reduplicative compounds that emerged during the historical development of the language and do not always conform to general word-formation patterns.

Furthermore, the author reveals the terminological potential of the reduplicative compounds in the dictionary, demonstrating that they are not merely lexical units but also serve as precise designations for particular concepts. Specific linguistic evidence is used to substantiate the distinctive role of reduplicative compounds in expressing new concepts in the sociopolitical, cultural, educational, and economic spheres of the early twentieth century. The article thus offers a scholarly assessment of their historical role in the formation of the contemporary Kazakh terminological repertoire. The findings confirm the scholarly, theoretical, and practical significance of the dictionary's linguistic material for the study of the lexicographical heritage of Kazakh linguistics.

Keywords: reduplicative compounds, word formation, lexicography, terminology, Kazakh language, Kazakh linguistics.

References

1. Kemeñgerūly, Q. (2013). *Üsh tomdyq shyǵarmalar jinaǵy*: Vol. 3. *Kīmīye (khimiya)*. Qazaqsha-oryssha tilmash [Collected works in three volumes: Vol. 3. Chemistry. Kazakh–Russian dictionary]. El-Shezhire.
2. Oralbai, N., Qūrmanāliev, K., Baltabaeva, Zh. (2014). *Qazaq tiliniñ sōzjasamy*

[Word formation in the Kazakh language]. Inzhu-Marzhan.

3. Baitürsynūly, A. (2013). Alty tomdyq shyǵarmalar jınaǵy: Til-qural (Qazaq tili men oqu-aǵartuǵa qatysty eńbekteri) [Collected works in six volumes: Language manual – Works on the Kazakh language and education]. El-Shezhire.

4. Malbaqov, M. (2013). Qūdaibergen Zhubanov [Kudaibergen Zhubanov]. A. Baitürsynūly Institute of Linguistics.

5. Qazaq grammatikasy [Kazakh grammar]. (2002).

6. Qairat, A.A., Bürkitbaeva, Sh. D. (2024). Köne üiǵyr jäne qazirgi qazaq tilderindegi qos sözder [Reduplicative compounds in Old Uyghur and modern Kazakh]. Tiltany, 2, 133–139.

7. Qūrmanbaiūly, Sh., Ädilov, M.E. (2023). Abai shyǵarmalaryndaǵy qos sözderdiñ semantikalыq ereksheликteri [Semantic features of reduplicative compounds in Abai's works]. Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National

8. University: Political Science, Regional Studies, Oriental Studies, Turkology Series, 3(144), 242–256.

9. Qazaq әдеби тілінің сөздігі [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vols. 1–15). (2011). Arys.

10. Qoshke Kemeñgerūly jäne ūlttyq terminjasam [Qoshke Kemengeruly and national terminology formation]. (n.d.). Termincom.kz. Retrieved July 16, 2026, from <https://termincom.kz/terminology/?id=3>

11. Termincom.kz. (n.d.). Terminder bazasy [Terminology database]. Retrieved July 29, 2026, from <https://termincom.kz/>

Автор туралы мәлімет:

Қожахмет Айгерім Қожабекқызы – PhD, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы ӘдістемеLab бөлімінің жетекшісі, Астана, Қазақстан;

Қожахмет Айгерім Қожабекқызы – PhD, руководитель отдела «ӘдістемеLab» Национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан;

Kozhakhmet Aigerim – PhD, Head of the «ӘдістемеLab» Department, «Til-Qazyna» Sh.Shayakhmetov National Scientific and Practical Center, Astana, Kazakhstan.